

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 631.4 (07)
© 2014

А.С. КОБЕЦЬ,
доктор наук з державного управління

С.В. ОЛЙНИК,
заступник голови Дніпропетровської
облдержадміністрації

Р.О. СТРИЛЕЦЬ,
в.о. директора департаменту
екології та природних ресурсів

Т.В. ТИМОЧКО,
голова Всеукраїнської екологічної ліги

**Б.О. БАРАНОВСЬКИЙ,
О.С. ГРИГОРЕНКО, В.В. МАНЮК,**
кандидати біологічних наук

Ю.І. ГРИЦАН,
доктор біологічних наук

О.В. АНГУРЕЦЬ,
голова Градської екологічної ради при ОДА

О.П. БУРКОВСЬКИЙ,
член правління Донецької обласної
організації Всеукраїнської екологічної ліги

Дніпропетровський державний
аграрно-економічний університет –
Дніпропетровський національний
університет імені О. Гончара, Україна

Наведено аналіз сучасного стану заповідної справи та охорони природного середовища в Дніпропетровській області. Розглянуто можливості розширення площі природно-заповідного фонду та участь державних і громадських організацій у збереженні біорізноманіття, розбудові екомережі області як однієї з фундаментальних передумов переходу України до екологічно збалансованого розвитку. Наголошується, що причиною зниження біорізноманіття є антропогенний вплив на довкілля, який продовжувався тривалий період і зараз трансформується в інші форми.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, екомережа, біорізноманіття, заказник, національний природний парк, агробіорізноманіття.

Території та акваторії об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) відіграють головну роль у збереженні та відновленні видів й природних угруповань рослин і тварин, у тому числі й рідкісних [2].

На сьогодні об'єкти природно-заповідного фонду займають лише 6,05 % території

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО
ФОНДУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ
БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ
В СТЕПОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ

України, що є недопустимо малим відсотком з огляду на безліч у нашій країні унікальних природних осередків та екосистем, які потребують збереження. Дніпропетровська область, через розвиток промисловості та значне господарське освоєння земель, має мінімальну площу природних територій [9].

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Об'єкти ПЗФ розташовані в основному в межах долинно-терасових ландшафтів. Тому існуюча регіональна екомережа області має невелику площу – близько 3 % (за європейськими стандартами 10–12 та можливими для нас 8 %) і розгалужену форму.

За останні роки фахівцями Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету, інших інституцій Дніпропетровська, громадських організацій природоохоронного спрямування за ініціативи влади проведена

величезна робота по різних напрямках вирішення проблеми охорони та відновлення біорізноманіття Дніпропетровської області.

Результати досліджень та їх обговорення. Згідно з Програмою формування та розвитку національної екологічної мережі на 2006–2015 рр. (рішення облради від 22.03.2006 р. № 768-33/IV) на території Дніпропетровської області створено 177 об'єктів природно-заповідного фонду (30 – загальнодержавного значення, 147 – місцевого) загальною площею 90,7 тис. га, або 2,83 % території області (таблиця). До цього часу площа ПЗФ становитиме лише понад 1 %.

Об'єкти природно-заповідного фонду (ОПЗФ) Дніпропетровської області в розрізі районів на 2014 рік

№ пп	Адміністративно-територіальна одиниця	Загальна кількість ОПЗФ	Загальна площа, га	% від площі району
1	Апостолівський	4	2670,6	1,9
2	Васильківський	11	4952,0	3,72
3	Верхньодніпровський	10	4498,35	3,50
4	Дніпропетровський	23	6753,665	4,71
5	Криворізький	18	472,445	0,35
6	Криничанський	6	4513,0	3,71
7	Магдалинівський	7	7852,84	4,91
8	Межевський	8	8983,0	7,18
9	Нікопольський	3	1680,7	0,87
10	Новомосковський	33	10366,26	5,21
11	Павлоградський	14	6829,98	4,70
12	Петриківський	1	2603,0	2,80
13	Петропавлівський	3	7266,0	5,82
14	Покровський	9	8646,4	7,15
15	П'ятихатський	4	1756,2	1,06
16	Синельниківський	7	2593,1	1,57
17	Солонянський	1	4917,9	2,84
18	Томаківський	3	171,0	0,14
19	Царичанський	4	492,0	0,54
20	Широківський	1	1,0	-
21	Юр'ївський	7	2688,36	2,98
Загальна кількість ОПЗФ:		177 од.	90707,8	2,83 %
місцевого значення		147 од.	60360,1	1,88 %
загальнодержавного		30 од.	30347,7	0,95 %

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Однак для досягнення у найближчі роки площі об'єктів ПЗФ, визначеної у 8 % від загальної площі області, зроблено ще недостатньо. Невирішеним залишається питання створення найбільш важливого на тепер об'єкта природно-заповідного фонду – Національного парку “Самарський бір”, хоча б на першому його етапі як ландшафтного заказника державного значення. Проектна загальна площа земельної ділянки об'єкта становить 9270 га: лісовий фонд – 9067, водний – 203 га. Але його узгодження державними органами донині не відбулося. На цій стадії проект перебуває другий рік поспіль. Перешкодою на шляху стало непогодження проекту Дніпропетровським обласним управлінням лісового господарства.

Ще гіршою складається ситуація із створенням Національного парку “Орільський”. І тут основне гальмування процесу створення парку чиниться на етапі погодження, і передусім тим самим обласним управлінням лісового господарства через начебто турботу про ліс, який може бути пошкоджений пожежами. Але практика підтверджує, що регулярні пожежі виникають безпосередньо в лісах, підпорядкованих лісовим господарствам. Недобрим прикладом слугують: знищення вогнем у 2014 р. значної частини соснових насаджень та степових ділянок уздовж р. Оріль за с. Могилів; масштабна пожежа в аренних лісах на території, яка зарезервована для створення Національного парку “Самарський бір”, але підпорядкована Військовому лісгоспу. Із 2010 року вогонь знищив близько 2000 га пралісу, а ще більше додали ті, хто начебто наводив лад з погорілими та заодно зачепив і віцілілі дерева.

Відзначимо, що створення національних парків, як об'єктів ПЗФ великої площі, дозволить не тільки зберегти цінні види рослин, а й забезпечити своєчасне виконання затвердженої обласної програми шляхом досягнення необхідної площі заповідності та функціонування об'єктів на рівні біоцентрів екомережі. Багаторічна практика розробки наукових обґрунтувань виявляє деякі особливості у створенні об'єктів ПЗФ і у степовій зоні взагалі, і в Дніпропетровській області. Через значну протяжність, розгалуже-

ність, неоднорідність природних умов, різний ступінь антропоїчної трансформованості територій об'єктів ПЗФ рівень їх біорізноманіття дуже варіює, що потребує неоднакових підходів до розробки режиму користування. Фахівці області та природоохоронна громадськість висувають ідею типізації заказників – розподіл їх за рівнем різноманіття [1,3] або їх зонування [6] подібно до національних та ландшафтних парків з дифференціацією територій; з урахуванням особливостей охорони та режиму користування.

Розширення площі лісів. Як відомо, на території нашого краю в доісторичний період ліси були розповсюджені у зниженнях рельєфу, в місцях з достатнім зволоженням: по річкових долинах (долинні ліси) та балкових системах [4]. Для розширення площі лісового фонду, з водоохоронною та рекреаційною метою найбільш раціональним було б створення лісонасаджень по заплавах річок та тальвегах балок. Це пов'язано з певними технічними труднощами, але компенсується швидким формуванням деревостану та його стійкістю. Проте чомусь лісорозведення здійснюють саме за рахунок територій степів, зручних (з рівним мікроландшафтом) для проведення посадки лісонасаджень, однак незручних для їх стійкого зростання. Посадка проводиться на верхніх третинах схилів річкових долин та балок, навіть на найсухіших (південної експозиції). До того ж, необхідний догляд за ними не здійснюється. А це навело на думку [12], що лісорозведення є загрозою існуванню степу, і за ініціативою Національного екологічного центру України була розпочата громадська кампанія “Збережемо українські степи”. Основною метою якої було і є зупинити заліснення степових ділянок у всіх регіонах степової зони України і т. ін.

Залишається дуже незадовільним і **видовий склад лісонасаджень**. В останні десятиріччя на території області значно розповсюджуються робінієві (біла акація) лісонасадження. Ця швидкоросла й посухостійка порода добре почувається в міських умовах та при створенні польових лісосмуг. Але розповсюдження цього адвентивного виду на схилах річкових долин та балок абсолютно не сприяє підтриманню природного фіторіз-

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

номаніття. Білоакацієві лісонасадження від-
різняються збідненим біогеоценотичним по-
кривом, складеним виключно рудеральними
видами. Розповсюдження робіниї спостеріга-
ється від лісосмуг на схилах балок в напрям-
ку тальвегів, де вона захоплює ділянки на-
віть ковилових степів. Переважання білоака-
цієвих лісонасаджень помітно знижує рекре-
аційне значення прибережних ландшафтів,
що жодною мірою не буде сприяти розвитку
“зеленого туризму” в нашій області.

Однією з найбільш відомих еколого-фі-
лософських концепцій охорони природи є
ідея абсолютної заповідності. Згідно з нею,
на природоохоронних територіях цілком ви-
ключається будь-який вплив людини (як руй-
нівний, так і профілактичний), завдяки чому
екосистеми зберігаються в незайманому
вигляді. Ідея абсолютної заповідності є до-
сить суперечливою, оскільки має позитивні
і негативні моменти. Наприклад наголошу-
ється, що санітарні рубки нібито мають на
меті “оздоровлення” лісу та його очищення
від захаращеності, але працівники лісового
господарства ігнорують той факт, що мертва
деревина має важливе значення для екосис-
теми лісу, оскільки є невід’ємною частиною
кругообігу речовин та збереження світу гри-
бів. Як відомо, редуценти розкладають мерт-
ву деревину, утворюючи поживний субстрат
для молодого покоління дерев. Крім цього,
вона є домівкою та сховищем для багатьох
видів птахів, ссавців, тому прибирання де-
рев, що впали, чинить прямиий згубний вплив
на біорізноманіття лісових екосистем.

З іншого боку, слід визначити доцільність
впровадження режиму повної заповідності
відносно тих екосистем, можливість існу-
вання яких без втручання людини неможли-
ва. На нашу думку, посилення заповідного
режиму передбачає припинення незаконної
господарської діяльності (зокрема, випаса-
ння худоби, сінозаготівлю, бджолярство, руб-
ки), що безкарно здійснюється на територіях
ПЗФ. Значної шкоди біорізноманіттю завдає
також браконьєрство, оскільки заповідні те-
риторії не охороняються належним чином.

Найбільш чисельними об’єктами ПЗФ
Дніпропетровської області є заказники. Ви-
кликає занепокоєння **стан фактичної охоро-**

ни біорізноманіття на цих територіях. Для
місцевих органів влади ці турботи далеко не
головні. Інспекція охорони навколишнього
природного середовища дуже малочисель-
на для здійснення хоча б тимчасового кон-
тролю території заказників. Частковий нагляд
за станом цих об’єктів, якщо до них мають
дотик лісові ділянки, здійснюють працівни-
ки лісового господарства. Значну допомогу в
цьому могло б надати Товариство мисливців
та рибалок, члени якого, користуючись мис-
ливськими угіддями (на наш час більшість
території мисливських угідь області нале-
жить саме цьому Товариству), мали б охоро-
няти весь природний комплекс, у тому числі
й території ПЗФ, до яких ці угіддя прилегли.
Але в статуті Українського товариства мис-
ливців і рибалок є пункт про охорону лише
мисливської фауни, а не всього природного
комплексу, зокрема рослинності, без якої ця
фауна не існувала б [7].

Є проблеми і в існуючих об’єктах ПЗФ.
Наприклад, уже понад 3 роки не узгоджуєть-
ся проект відновлення гідрологічного режи-
му природного заповідника “Дніпровсько-
Орільський”. У чинному природоохоронному
законодавстві закладено норми регулювання
процесів відновлення вихідних комплексів,
зокрема охоронюваних територій, яким є
природний заповідник “Дніпровсько-Оріль-
ський”. Так, стаття 16 Закону України “Про
природно-заповідний фонд” від 16.06.1992
№ 2456-ХІІ, розділ III, ст. 14, 16; розділ V,
ст. 41 зі змінами передбачає можливість та
екологічну доцільність проведення таких ро-
біт: “Для збереження і відтворення корінних
природних комплексів, проведення науково-
дослідних робіт та виконання інших завдань
у природному заповіднику відповідно до
проекту організації його території та охоро-
ни природних комплексів допускається: ви-
конання відновлювальних робіт на землях з
порушеними корінними природними комп-
лексами, а також здійснення заходів щодо
запобігання змінам природних комплексів
заповідника внаслідок антропогенного впли-
ву – відновлення гідрологічного режиму,
збереження та відновлення рослинних угру-
повань, що історично склалися, видів рослин
і тварин, які зникають, тощо”. У наукових

обґрунтуваннях та пояснювальних записках, які склалися засновником та ініціатором створення заповідника – Науково-дослідним інститутом біології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, протягом 20 років була обґрунтована доцільність підтримання в умовах зарегульованості стоку Дніпра природного гідрологічного стану (відновлення проточності заплавної системи водойм) мілководь, які інтенсивно замулюються. У результаті зменшення проточності деградують водні біоценози, перетворюючись на монодомінантні угруповання болотних рослин [1], а основною метою створення природного заповідника “Дніпровсько-Орільський” й було збереження та відтворення унікальної системи заплавних лісів. Показовим у цьому є заплавний комплекс Дніпра – “Діївські плавні”, який нині реально відновлюється. Подібні відновлювальні гідротехнічні роботи, з відповідними заходами за обережного їх виконання в умовах заповідника, надзвичайно необхідні.

Однією з основ збереження біорізноманіття є **охорона рідкісних та зникаючих видів**. Наша область, водночас з Донецькою, є ініціатором підготовки першого в Україні повноформатного видання “Червоної книги Дніпропетровської області. Рослинний світ” (2010) та першого в Україні видання “Червоної книги Дніпропетровської області. Тваринний світ” (2011). На їх основі створені нові повні регіональні Червоні списки рослин та тварин області. Підкреслимо, що у “Червоній книзі Дніпропетровської області. Рослинний світ” указані всі орієнтовні місцезнаходження рідкісних видів, що дає можливість оцінити рівень фіторізноманіття різних територій, у тому числі й об’єктів ПЗФ [8, 10, 11].

Певних заходів охорони потребують також **унікальні рослинні угруповання**. Враховуючи це, Програма формування та розвитку національної екологічної мережі Дніпропетровської області передбачає підготовку та видання “Зеленої книги Дніпропетровської області”; ведеться робота зі створення “Червоної книги Дніпропетровської області. Світ грибів”. На жаль, обласні Червоні книги в Україні ще не набули юридичного статусу за прикладом інших країн. Цю роль виконують

тільки Регіональні червоні списки, які не відображають всіх аспектів охорони та відновлення видів, оскільки, крім назви та охоронного статусу, не містять жодної інформації про вид, що викликає справедливе незадоволення фахівців [5].

Автори “Червоної книги Дніпропетровської області. Рослинний світ” запропонували створення в Україні робочої групи з підготовки науково обґрунтованих рекомендацій для придання згаданим виданням юридичного статусу та підготовки Червоних книг регіонального рівня.

У загальній площі України 71,3 % складають землі сільськогосподарського призначення. За такого стану визначальною є роль агроландшафтів у процесах антропоїчної трансформації довкілля, оскільки суттєво порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі та природних екосистем. Наразі співвідношення між ріллею та природними екосистемами в межах агроландшафту становить 1:1, а рекомендоване ще В.В. Докучаєвим, як оптимальне, має бути 1:4. Отже, розбалансованість агроландшафту для Дніпропетровщини можна оцінити за критерієм – катастрофічна, а забезпеченість ресурсами природних екосистем оцінюється на рівні 0,26. Звідси виникає питання збереження й відтворення агробіорізноманіття, як компонента екомережі України, та особливості відтворення осередків природного середовища в агроландшафтах. З огляду на викладене актуальною є розробка напрямів природовідтворення агроландшафтів та підтримання їх природних властивостей. І це ми маємо врахувати у своїй подальшій роботі [13].

Розв’язання існуючих проблем неможливе без залучення фахівців на будь-якому з етапів обґрунтування проєктів організації об’єктів ПЗФ, інших заходів щодо збереження біорізноманіття області. Але залучення фахівців – екологів біологічного та агрологічного напрямів, яких готують Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара та Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, інші ВНЗ області, до справи надзвичайно обмежене через відсутність державної регуляторної політики стосовно екологів по типових штатних нормативах усіх галузей діяльності.

Висновки

Розвиток природно-заповідного фонду має бути одним з пріоритетів екологічної політики обласної держадміністрації. Природно-заповідний фонд має особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну цінність, сприяє збереженню природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримує загальний екологічний баланс, забезпечує фоновий моніторинг навколишнього природного середовища.

Питання охорони довкілля, зокрема об'єктів природно-заповідного фонду, потрібно розглядати як один з пріоритетів європейської та євроатлантичної інтеграції України. Вступ до Європейського Союзу передбачає впровадження протягом нетривалого перехідного періоду стратегії збалансованого (сталого) розвитку не лише на рівні документів, а й на практиці.

Система державної охорони природно-заповідних територій області не відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам. Низький професійно-кваліфікаційний рівень працівників служби державної охорони, обмеженість їхніх прав та правова незахищеність, відсутність засобів індивідуального

захисту та матеріально-технічної бази не дають можливості повною мірою забезпечувати охорону природних комплексів.

Тому сьогодні до початкових задач належать:

- формування територіально-функціональної системи екологічної мережі Дніпропетровської області, яке передбачає досягнення екологічно обгрунтованого мінімуму площі земель природно-заповідного фонду, необхідного для стійкого розвитку природних і окультурених ландшафтів (збільшення відсотка заповідності, щонайменше до 8 % від загальної площі Дніпропетровської області);
- збереження всього різноманіття природних і напівприродних типів ландшафтів, геологічних пам'яток, ґрунтів, популяцій рідкісних і зникаючих видів флори та фауни регіону;
- створення природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин у межах нашої та сусідніх областей;
- перехід до збалансованого та невиснажливого довготривалого використання природних ресурсів у господарській діяльності населення.

Бібліографія

1. Барановський Б.А. Растительность руслового равнинного водохранилища / Б.А. Барановский. – Днепропетровск: Вид-во ДНУ, 2000. – 172 с.
2. Барановський Б.О. Види флори судинних рослин Дніпропетровщини у Червоній книзі України / Б.О. Барановський, В.В. Тарасов // Матеріали Міжнар. наукової конф. “Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження глобальної стратегії збереження рослин”. – К., 2010. – С. 61–65.
3. До системи диференціації статусу заказників за критерієм фіторізноманіття на прикладі заказника “Верхньочаплинський” / Барановський Б.О., Грицан Ю.І., Волошина Н.О., Кармизова Л.О. // Міжнародний екологічний форум “Довкілля для України”: матеріали науково-практ. конф. (24–26 квітня 2012 р., м. Київ). К., 2012. – Т. 2. – С. 108–112.
4. Бельгард А.Л. Степное лесоведение / А.Л. Бельгард. – М.: Лесная промышлен., 1971. – 336 с.
5. Кагало О.О. “Регіональні Червоні книги” – концепція й принципи формування (матеріали до обговорення) / Кагало О.О. // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин: матеріали II Міжнар. наукової конф. (9–12 жовтня 2012 р., м. Умань, Черкаська область). – К.: Паливода А.В., 2012. – С. 19–23.
6. Манюк В.В. Аспекти формування екологічної мережі Дніпропетровщини / В.В. Манюк, Б.О. Барановський, Ю.І. Грицан // Відновлення порушених природних екосистем: матеріали IV Міжнар. наукової конф. (18–21 жовтня 2011 р., м. Донецьк). – Донецьк, 2011. – С. 420–423.
7. Статут Українського товариства мисливців і рибалок. – К., 2010. – 24 с.
8. До випуску Червоної книги рослин Дніпропетровщини / А.П. Травлєєв, Б.О. Барановський, В.В. Тарасов, Ю.І. Грицан // Матеріали XIII з'їзду Українського ботанічного товариства (19–23 вересня 2011 р., м. Львів, 2011. – С. 237.
9. Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – 683 с.
10. Червона книга Дніпропетровської області. Рослинний світ / [автори-укладачі: Барановський Б.О., Тарасов В.В.]; під ред. А.П. Травлєєва. Дніпропетровськ: ВКК “Баланс-Клуб”, 2010. – 500 с.
11. Червона книга Дніпропетровської області. Тваринний світ / під ред. О.Є. Пахомова. – Дніпропетровськ: ТОВ “Новий Друк”, 2011. Червоний список видів рослин і тварин Дніпропетровської області. (Рішення обл. ради депутатів 27.12.2011р., № 219-10/VI), – 488 с.
12. НЕЦУ, ГК “Збережемо українські степи!”, 2013.
13. Збереження біорізноманіття у зв'язку із сільськогосподарською діяльністю: методичні рекомендації щодо збереження біорізноманіття та охорони земель, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю / [укладачі Соломаха В.А., Малієнко А.М., Мовчан Я.І., Скурятін Ю.М., Воробйов Є.О., Шморгун О.В., Шевченко І.П., Балашиов Л.С., Соломаха Т.Д., Мінарченко В.М., Іваненко І.Б., Корсун С.Г., Федак В.С., Колмаз Ю.Т.]. – К.: Центр навч. літ-ри, 2005. – 123 с.

Рецензент – доктор біологічних наук, професор **О.В. Жуков**